

STRELEND WONDEN HELEN
Over Hadewych, erotiek en esthetiek*

Bart Vandenabeele

'Mi gruwelt dat ic leve'

Hadewych en het mystieke verlangen

De officiële leer in de Middeleeuwen zit veelal gevangen in een streng dualistisch kader. Zo wordt tussen goed en kwaad, tussen geest en lichaam, tussen mooi en lelijk, tussen weldaad en zonde een strenge scheiding gemaakt. Deze vorm van dualisme zorgt ervoor dat vaak aan de ingewikkelde structuur en dynamiek van het verlangen en het genieten wordt voorbij gegaan. Middeleeuwers beschouwen het genot als een op-zichzelf-staande, substantiële gewaarwording. Is het genot echter puur spiritueel, dan wordt het meestal aanvaard; is het louter lichamelijk dan wordt het veroordeeld. Waarschijnlijk is dit niet zozeer vanuit onwetendheid te verklaren, wel vanuit een diep besef van de complexiteit van de begeerte en de genotservaring. Zo blijkt dat aan de oppervlakte van bepaalde Middeleeuwse teksten symptomatisch heel interessante verwijzingen naar de ingewikkelde structuur van de genotsbeleving kunnen opduiken. De mystieke geschriften van *Hadewych* uit de dertiende eeuw zijn hiervan een schitterend getuigenis. Hadewych verwoordt het genieten als een 'ghebruken': een woord dat zowel het Latijnse 'frui' — dat 'genieten' betekent, maar ook 'het vruchtgebruik hebben van' — als het Nederlandse 'gebrek' in zich bergt. De Latijnse wortels van dat woord lijken dus eerder thuis te horen in de sfeer van 'het hebben van een genotservaring'. Zo kan ik 'van een welverdiende rust genieten', of 'van bepaalde gunsten genieten', of 'van een voorkeursbehandeling genieten', enzovoort. Het Nederlandse 'gebrek' daarentegen, dat heel duidelijk in de term 'ghebruken' vervat ligt, wijst eerder op een bepaalde vorm van afwezigheid, een soort tekort, een vorm van uitstel van bevrediging: "Wat mach hem bliscap ommevaen,/ die minne in hachten heeft inghe ghedaen,/ ende die de wijdde van minnen woude ommeghaen/ ende vri *ghebruken* in trouwen?"¹

Deze ambigüiteit is bij Hadewych de kern van de mystieke beleving. Het doel van de mysticus is immers: via de liefde ('de minne') éénworden met God. God betekent onder andere: dat wat boven het menselijke verheven is, wat de mens langs alle kanten overstijgt. God als object van het verlangen vertegenwoordigt het onmogelijke. Het einddoel van de mystieke opdracht

blijkt *a priori* onbereikbaar. In die zin krijgt de mystieke drang naar eenwording met datgene waarmee men niet één kan worden, een absurde dimensie. De onmogelijkheid van het verlangde einddoel blijkt op voorhand het genot van de eenwording te contamineren. Het 'vruchtgebruik' zal immers nooit plaatshebben.²

Deze ietwat vreemde structuur kunnen we op ten minste twee manieren verkeerd begrijpen.

De *eerste manier* is: de bevrediging van het mystieke verlangen wordt tot in het oneindige uitgesteld, omdat de mysticus met de last van het lichaam opgescheept zit. Het gaat immers om een spirituele eenwording, waarbij het lichaam slechts een vervelende hinderpaal is. In die zin kunnen we de vreselijke, buitensporige zelfverminderingen begrijpen waar vele mystici zich aan overgeven. Zoals uit de teksten van Hadewych blijkt, is deze interpretatie op zijn minst onvolledig. Het 'minnen' van God waar de mystica over spreekt, is een door en door menselijke opgave. En mens betekent in de middeleeuwse mystiek: geest (ziel) + lichaam. Als het de mysticus enkel te doen zou zijn om het verzaken van de lichamelijke, dan zou *de mogelijksvoorwaarde zelf* van de genotsbeleving verdwijnen. Mystiek genot is immers uitsluitend voor mensen voorbehouden, dat wil zeggen voor eindige, lichamelijke wezens die zo dicht mogelijk bij God willen zijn, en die van Gods nabijheid willen genieten: "Minne loont altoes, al comt si spade."³ Precies door de lichamelijke van de mysticus kan er zo iets als 'ghebruken', genieten tot stand komen. Het mystieke genieten is een extatische beleving, waarbij de onmogelijkheid van de volledige eenwording, met andere woorden het uitstel ervan, door en door wordt gevoeld. In dit uitstel ervaart de mysticus ten diepste zijn eindigheid: "Al storvic, wies es dies mi wanconne?"⁴ Slechts in de beleving van het uitstel van de bevrediging openbaart zich de mystieke extase: de mysticus wordt ten diepste *geaffecteerd* door de onbereikbaarheid van het goddelijke. En deze ervaring is precies de ervaring van het goddelijke zelf. In die zin kan men zeggen dat het verlangen tegelijk wel en niet is bevredigd. In de onmogelijkheid van de bevrediging ligt de mogelijkheid van het genot. De extatische beleving van het goddelijke is de ervaring van de onmogelijkheid met God één te worden. Deze onmogelijkheid kan de mysticus slechts beleven in het uitstel van de eenwording. In de beleving van dit uitstel — dat geen uitstel is van iets dat nog komen moet, aangezien het gaat om de diepste ervaring die een mens kan hebben: de ervaring van zijn eindigheid — ligt de diepe kern van Hadewychs mystiek. Ik voel mezelf ten volle door mij ten diepste te verliezen in de Ander! Hierin huist de auto-affectieve structuur van de mystieke ervaring, die geen zuivere ervaring van de *oneindigheid* van God is (want die is in deze 'aardse' omstandigheden slechts op onzuivere wijze

mogelijk), maar wel een intens aanvoelen van mijn eigen *eindigheid*. De mystieke beleving is geen zuiver geestelijk gebeuren. Het lichaam is geen overbodige hindernis voor de mysticus, maar de onontbeerlijke plaats waar het genot zich voltrekt. Zo wordt het genot een 'ghebruken': overweldigend genieten door en in mijn tekortschieten. Dat is wat de mystieke opdracht ook zo onmenselijk zwaar maakt, zo zwaar dat de mysticus zelfs de raad geeft om het op te geven. Hadewych schrijft:

Dat ghetal diere rouwen moet sijn ghesweghen.
Die grote sware waghē bliven ongheweghen;
Daer ne gheet gheen ghelike jeghen.
So eest best dat mens begheve.
Al es mijn deel clene, ic hebber verdreghen;
Mi gruwelt dat ik leve.⁵

Zoals de mysticus, staat ook de hazelaar reeds vroeg in het voorjaar eenzaam in bloei, hoewel hij nooit ten volle de goddelijke schoonheid zal manifesteren: "Als hem die tyt vemuwen sal/ Nochtan es berch ende dal/ Wel doncker ende ontsiene overal/ Doch gheet die hasel bloyen."⁶

Een *tweede*, wat al te gemakkelijke, *interpretatie* van deze vreemde dynamiek van het verlangen en het genot in de teksten van Hadewych zou de volgende kunnen zijn. Het eenworden met God blijft zich enkel uitstellen in de *talige* verwoording. Zo zouden we het pijnlijk afwezig blijven van God kunnen vergelijken met de uitgestelde, nooit gerealiseerde ontmoeting met de geliefde in de hoofse minnepoëzie. Hiertegen wil ik inbrengen dat bij Hadewych, en in de christelijke mystiek in het algemeen, het niet zozeer om een taalspel gaat waarbij bepaalde thema's uit de poëtische traditie op een bepaalde godservaring worden toegepast. Het is natuurlijk juist dat het hier om een onmogelijk te verwoorden ervaring gaat. Maar dat is niet het enige wat meespeelt: het gaat immers ook om een onmogelijke ervaring die in haar onmogelijkheid gethematiseerd wil worden. In principe kan de hoofse minnaar zijn geliefde later nog wel ontmoeten; de mysticus kan dit niet, omdat de onmogelijkheid van de volledige eenwording al in het mystieke verlangen zit ingebouwd. Deze onmogelijkheid is bovendien de mogelijksvoorwaarde voor de mystieke, extatische genieting. Wil er een genotsbeleving tot stand komen, dan mogen we deze onmogelijkheid niet zomaar miskennen.

Het verwerken hiervan in schitterende beelden is nu juist een zo precies mogelijk thematiseren van dit enorm complexe gebeuren:

Dat scoenste hanteren dat minnen dochte,
Dat ware: lief met lieve so dore mint,

Dat lief met minnen so lief dore sochte,
 Dat hem el niet en ware bekint
 Dan: 'ic ben die minne met minnen verwint.'
 Maer hi waer meer verwonnen die minne verwochte
 Ende dan in minnen te nieute werden mochte.
 Die cracht ghinghe als te voren.
 Die hoghe matherie, daeraf wardt minne
 Van yersten gheboren.⁷

In de poëzie van Hadewych gaat het, Lucebert parafraserend, om een 'nauwgezet en wanhopig bouwen'. De onmogelijkheid van de weergave van een onmogelijke ervaring levert bij de lezer het sublieme genot, dat de mystiek naar de sfeer van de esthetiek overstijgt. Esthetisch genot is hier het genot dat gepaard gaat met de voorstelling van het onmogelijke. Hadewychs dichten is 'strelend wonden helen' om nog maar eens met Lucebert te spreken. Deze versregel verwoordt eenzelfde soort paradoxale spanning die nu niet langer in de mystiek, maar in de esthetiek thuishoort. In Hadewychs gedichten wordt de onmogelijkheid van de mystieke ervaring als het ware 'verdubbeld' in haar schrijnende en ontroerende woorden.

In wat nu volgt, zullen we proberen om diezelfde spanningsverhouding, die in Hadewychs mystieke poëzie wordt ontvouwd, in de context van het onderscheid tussen 'erotiek' en 'pornografie' verder te verhelderen. We zullen merken dat het al of niet aandacht schenken aan en weergeven van deze dynamische structuur van het verlangen en het genot van doorslaggevend belang is als *esthetisch* criterium voor het al of niet onderbrengen van een film of boek bij de categorie 'pornografie'.

Ontsluiering en ontluistering

In de erotiek speelt de bovengeschetste spanningsverhouding van genot en verlangen een ontzettend grote rol. De kwaliteit van het erotische genot hangt in grote mate af van de manier, waarop men het subtiele spel van verhulling en onthulling speelt. Dit subtiele spel, dat we hier gemakkelijksheidshalve 'verleiding' zullen noemen, is vaak bepalend voor het al dan niet geslaagd zijn van bij voorbeeld een erotische film. Hiermee bedoel ik zeker niet dat het thema van een goede erotische prent 'de verleiding' moet zijn. Met 'het subtiele spel van verhulling en onthulling', doel ik op de manier waarop een cineast het erotisch onderwerp in beeld brengt. Als hij in zijn manier van filmen — of in het geval van literatuur: in de manier van schrijven — geen subtiel spel van verhulling en onthulling bewerkstelligt, dan gaat

van deze film, of dat boek, geen enkele *esthetische* aantrekkingskracht uit. Een esthetisch verantwoorde film — een film die het niveau van het 'Reizende' (bekoorlijke, prikkelende) overstijgt — is een film die er ons toe brengt onze ogen af te wenden van de louter inhoudelijke kenmerken, en ons oog doet krijgen voor de manier waarop hij het erotische in beeld brengt of weergeeft. Kant zegt in dit verband terecht dat een zuiver, interesseloos esthetisch oordeel gericht is op de vorm ('Form') en niet op de materiële inhoud.

Het fascinerende van deze zaak is dat de 'inkleding', de uiterlijke schijn iets lijkt te verhullen waartoe we ons aangetrokken voelen, maar nooit te zien zullen krijgen. Het verlangen wordt opgewekt naar iets, dat nooit ongesluierd aan ons verschijnen kan. Het genot dat hiermee gepaard gaat, ligt precies in het feit dat we geboeid worden door wat 'achter' de sluier steekt, door wat zich 'in' die uiterlijke tekens verbergt, en *zonder dit verlangen op te geven* toch worden gefascineerd door de uiterlijke schijn, door de inkleding, door de verhullende aspecten. Het is deze ingewikkelde betekenisdynamiek die ons betovert en die ons esthetisch laat genieten.

Wordt eenzelfde structuur zichtbaar in pornografisch werk? De fascinatie van velen voor een pornografische prent is van een andere aard. Niet de formele kenmerken van een werk bewerkstelligen het genot van een toeschouwer van een pornografische film, maar een fascinatie voor het zo onverhuld mogelijk te zien krijgen van inhoudelijke elementen die in de film een rol spelen, met name al dan niet reusachtige geslachtsorganen, waarvan Freud al zei dat de aanblik ervan niet esthetisch is.⁸ Pornografische films gaan niet omzichtig om met de dynamiek van ontbergen en verbergen. Integendeel, ze geven alles onversluierd en meestal zelfs uitvergroot weer, zodat de herkenbaarheid van wat ze laten zien zelfs dikwijls verloren gaat. Er vindt hier iets merkwaardigs plaats: het uitvergroten van wat niet zichtbaar was, zorgt voor een nog moeilijker identificatie. Zo komt het dat datgene waar we ons toe aangetrokken voelen, weinig fascinerend blijkt. We krijgen het tegenovergestelde van wat we eigenlijk verlangen: lichamen en organen die ons nog nauwelijks kunnen boeien, die ons in ieder geval niet langer esthetisch beroeren. Er wordt niets meer gesuggereerd, we krijgen alles wat we willen zien, *en we vervelen ons*.

Zo grijpt een interessante omslagbeweging plaats: door de presentatie van de objectpool van ons verlangen, houdt esthetisch genot op en ontaardt in verveling, of in de ervaring van het absurde of het mechanische van de seksuele daad. Het exhibitionisme van de pornografie remt de opgang naar het schone of het sublieme, en produceert onverschilligheid of puur voyeuristisch plezier.

Hiermee verbonden is de factor van het al dan niet *blijven* boeien van de film of het geschrift. Dit aspect houdt verband met wat Jacques Derrida als 'iterabiliteit' (herhaalbaarheid) heeft omschreven: de herhaalbaarheid van een woord, een zin of werk is een voorwaarde voor zijn betekenisproductie.⁹ In het herhaaldelijk kijken naar een film, of door het verschillende keren lezen van een boek worden nieuwe betekenisdimensies zichtbaar, die aanvankelijk verhuld bleven. Bij een pornografisch werk evenwel, waarbij zo veel mogelijk naar transparantie wordt gestreefd, kan een opnieuw bekijken of herlezen nauwelijks nieuwe prikkels opleveren. Het is wellicht mede hierdoor dat het aanbod van porno in onze maatschappij zo overweldigend is. Dit overweldigende aanbod heeft in die zin niet alleen te maken met een ethisch onverantwoorde hang naar 'commercie', maar is te verklaren vanuit de narratieve structuur zelf van pornografisch werk: het zo goed mogelijk laten zien van iets wat nooit eerder getoond werd. Deze hang naar transparantie zorgt er evenwel voor dat eenmaal het verborgene onthuld is, het verlangen van de kijker of lezer al gauw bevredigd is, en hij/zij op zoek gaat naar een ander object ter bevrediging van het verlangen. Een tweede keer dezelfde pornofilm bekijken kan niet opnieuw verrassen, en daardoor ook nooit opnieuw het genot van de eerste keer evenaren. Wie daarentegen *esthetisch* door een film of een boek wordt verleid, gaat niet op zoek naar het 'ultieme' object ter bevrediging van zijn verlangen, maar geniet van het uithouden van de spanning van het uitstel, zonder dat de onthulling van het object van zijn verlangen ooit zal worden waargemaakt. Meer nog, het rechtstreekse contact met de objectpool van het verlangen zou als bij toverslag de esthetische vervoering teniet doen, en het esthetische subject verkrampen.

Door het schone word ik verleid en geboeid. Het genot in het schone is evenwel van een andere aard dan dat van de voyeur die door pornografische beelden wordt geprikkeld. Natuurlijk lijkt ook het verlangen van de estheet in eerste instantie aangetrokken door 'iets' wat zich in de uiterlijke schijn tegelijk onthult en terugtrekt. Maar hij behoedt zich voor een al te direct contact met de objectpool van zijn verlangen, niet door zich over te geven — zoals de mysticus — aan de drang om met die objectpool te versmelten, maar door zich dag in dag uit over te geven aan de talrijke, eindige verschijnselen van het menselijke verlangen: die objecten of gebeurtenissen die de zinnen en de verbeelding prikkelen, omdat ze de menselijke eindigheid manifesteren, *zonder* een beroep te doen op een belofte van eenwording met iets wat 'achter' die verschijnselen zou liggen.

Het gaat in de esthetiek niet om een poging om zintuigelijk te genieten van iets goddelijks, zoals dat in de mystiek het geval lijkt, maar om het goddelijke contemplatieve genieten van het zintuiglijke. Hiermee is, volgens

mij, een *wezenlijk* verschil met de mystiek aangegeven.

Noten

¹Deze tekst is de gewijzigde neerslag van een vroegere versie, die tot een, om allerlei redenen, boeiende confrontatie heeft geleid met een vrij aanzienlijk aantal mensen, die de vorige versie aandachtig hebben gelezen en becommentarieerd. Ik wil hen hiervoor van harte danken: prof. R. Bernet, prof. em. J.M. Broekman, prof. S. IJsseling, prof. P. Moyaert, prof. H. Parret, Erik Claes, Andreas De Block, Lieven Decock, Bart Dehamers, Jan Deknudt, Veerle Rotsaert, Stefaan Vandenabeele, Wouter Vandenhole en Karel Verstrynghe.

¹"Hoezeer mag hij wel van blijdschap vervuld worden/ die de liefde door hechtenis de vrijheid ontnemt,/ terwijl hij de weidsheid der liefde zou willen verkennen/ en haar waarachtig genieten, zonder zorgen!" zie: N. De Paepe, *Hadewych. Strofische gedichten*, Dordrecht, Martinus Nijhoff, Lied XVII, v. 168-169.

²Deze absurde dimensie vinden we ook sterk terug bij Nicolaas van Cusa, *Het zien van God*, Kampen, Kok Agora, 1993, p. 59: "Want wat is absurder dan te vragen dat Gij U mij schenkt, Gij die 'alles in allen' zijt?".

³"De liefde loont altijd, al komt ze laat." N. De Paepe, o.c., Lied IX, v. 57, p. 112-113.

⁴"Al zou ik het besterven, wie is er die me 't euvel zou duiden?" zie: N. De Paepe, o.c., p. 170-171.

⁵"Het getal van die smarten is onnoemelijk./ Die grote zware lasten drukken al te zwaar;/ niemand is daar tegen opgewassen./ Daarom is 't het best het op te geven./ Al is mijn deel klein, ik heb er te verduren;/ Het gruwet me dat ik leef." zie: N. De Paepe, o.c., p. 170-171.

Zie ook onder meer: Lied XX, v.19: "Beter es die doet dan bitter leven." (ibid., p. 190)

⁶"Als het seizoen zich zal vernieuwen/ zijn berg en dal toch nog erg donker en grauw overal;/ toch gaat de hazelaar aan het bloeien." zie: N. De Paepe, o.c., Lied XVII, v. 1-4, p. 168-169.

⁷"De heerlijkste ervaring die het liefhebben tebeurt zou vallen/ zou zijn: de geliefde met de beminde zo in liefde verenigd,/ dat de geliefde met liefde zo de beminde doorvoelt/ dat hem niets anders bekend is/ dan: 'ik ben het die de liefde met liefde overwin./' Nochtans, hij die de liefde met inspanning zou veroveren/ en dan in liefde verteerd zou kunnen worden, ware een groter overwinnaar:/ die kracht (nl. in liefde verteerd te worden) zou immers alles overtreffen,/ (het is) de edele teelbodem, waaruit liefde van meet af aan ontstond." (o.c., p. 112-113)

⁸Sigmund Freud, *Onbehegen in de cultuur*, Meppel/Amsterdam, Boom, 1995, p. 105.

⁹Zie o.a.: Jacques Derrida, *Marges de la philosophie*, Parijs, Minuit, 1972, p. 365-393.